

KELÂM'DA BİLGİ PROBLEMİ

İLÂHİYAT FAKÜLTELERİ V. KELÂM ANABİLİM DALI EĞİTİM-
ÖĞRETİM MESELELERİ ve KOORDİNASYON TOPLANTISI

ve

“KELÂM'DA BİLGİ PROBLEMİ” SEMPOZYUMU

15-17 Eylül 2000

Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

(BİLDİRİLER)

Editörler:

Orhan Ş. KOLOĞLU

U. Murat KILAVUZ

Kadir GÖMBEYAZ

BURSA 2003

İMÂM MÂTÜRÎDÎ VE KÂDÎ ABDÛLCEBBÂR'A GÖRE HABER-İ VÂHİDİN EPİSTEMOLOJİK DEĞERİ

Yrd. Doç. Dr. ADİL BEBEK*

GİRİŞ

Genellikle bir tek kimsenin verdiği haber anlamına gelen ve terim olarak, mütevâtir derecesine ulaşmayan hadis manasında kullanılan haber-i vâhidin bir bilgi kaynağı olup olmadığı konusu, itikâdî konuları tespit ve ispatta Kur'ân'ın yanında hadise de başvurma durumunda olan kelâm ilminde önem arz etmektedir.

Kelâm ilminin, Kur'ân, mütevâtir hadis ve akıl gibi sağlam bilgi kaynaklarına dayanması, onun diğer İslâmî ilimler karşısında sahip olduğu üstünlüklerden biri olmuştur. Ne var ki, bu hususta gösterilen hassasiyetin, genellikle teorik plânda kalması ve pratiğe geçirilirken mütesâhil davranılması, bu ilmi, konularını tespit ve izah etmede objektif kriterlere sahip olmayan bir konuma getirmiştir. Bunun sonunda, kelâm kitaplarında akâid' kelimesinin taşıdığı anlamla bağdaşmayan ve usûlü'd-dîn ile alâkalandırılması güç olan zannî hükümler, ispat ve hükümler yer almış, tenkit ve itirazlara açık, dayanıksız, Kur'ân, akıl ve bilimle çatışan bir inanç sistemi ortaya çıkmıştır. Hz. Ömer, Hz. Ali ve Hz. Aişe gibi sahabenin önde gelenlerinin başlatıp, Ebu Hanîfe'nin devam ettirdiği, sahabeyi Resûlullah ile bir görmeme, dolayısıyla onlardan naklettikleri haberi Kur'ân'a ve akla uymuyorsa reddetme, yani haber-i vâhidi tek başına bir bilgi kaynağı görmeme anlayışının daha sonraki dönemde nasıl bir seyir takip ettiği önem taşımaktadır.

Bu durumun sevgiyle yapmaya koyulduğumuz bu çalışmayı, temsilen İmam Mâtürîdî ve Kâdî Abdülcebâr eksenine oturtmayı uygun gördük.

I. İMÂM MÂTÜRÎDÎ'YE GÖRE HABER-İ VÂHİD

Mâtürîdî haberi insan hayatının zorunlu, inkâr edilemez bir gerçeği olarak görür. O'na göre, hayatta haberin dikkate alınması kaçınılmaz olup peygamberin verdiği haberin de bu bağlamda ele alınması gerekir. Çünkü onun, sözünde doğru biri olduğunu ispat eden delili vardır.¹

Peygamber tarafından yapılan nakilleri sonraki nesillere aktaranların ise, yanlışları ve yalan söylemeleri mümkündür. Çünkü onların doğru ve masum olduklarına dair herhangi bir kanıtları yoktur. Binâenaleyh, bu kişiler tarafından nakledilen haberlerin ilim ifade etmeleri zayıf ve onu peygamberin söylemiş olduğuna hükmetme yetersizdir. Bu nedenle, haber-i vâhid olarak intikal eden bir meselede kesin hüküm vermemek daha doğru ve "eslem" bir davranış olur.²

Mâtürîdî'ye göre haber-i vâhid yedi veya sekizden daha az sayıda kişinin Resûlullah'tan rivayet ettiği haberdir.³ Yanlış bir hüküm vermiş olmaktan sakınmak için haber-i vâhid durumundaki haberler bilgi

* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

¹ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhid*, 10, 187.

² Mâtürîdî, *a.g.e.*, 9; a. mlf., *Te'vilât*, vr. 702b.

³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, vr. 170b.

bakımından dikkate alınmazlar. Mâtürîdî Resûlullah'tan bu yolla gelen haberlere "sahih ise", "sabit ise" gibi ifadeler kullanmak suretiyle çekinceli ve kuşkuyla bir şekilde yaklaşmakta, bunların bilgi ifade etmelerini şarta bağlamaktadır.⁴ O'na göre akla ve Kur'ân'a ters düşen haberlerin reddedilmesi gerekir.⁵ Mâtürîdî bu noktadan hareketle Ebû Hüreyre'den rivayet edildiğini söylediği "Sonunda Rahman, ayağını oraya koyar"⁶ anlamındaki rivayeti reddetmekte, Müşebbihe'nin ileri sürdüğü bu görüşün "Cehennem'i tamamıyla çin ve insanlarla dolduracağım"⁷ meâlindeki âyetle çeliştiğini ifade etmektedir.⁸

Mâtürîdî Kur'ân âyetlerine, akla veya bu ikisi ile uyuşan sünnete uygun olan rivayetleri kabul etmektedir. Meselâ İbn Mes'ûd'dan rivayet edilen ve "kevser" ile ilgili olarak onun Cennet'te bir ırmak olduğunu ifade eden hadisi kuşkuyla karşılarken, akla uygun bulunduğu "Cennet ehli için orada gözün görmediği, kulağın işitmediği ve insan zihninin tasavvur edemediği şeyler vardır"⁹ anlamındaki rivayeti kabul etmekte, bununla bir önceki rivayeti reddetmektedir.¹⁰

Ne var ki, haber-i vâhidle ilgili tutumunu bu mihvere oturtan Mâtürîdî, gerek *Kitâbü't-Tevhîd*'inde ve gerekse *Te'vilât*'ında yer yer haber-i vâhid durumundaki rivayetlere dayanarak hüküm vermekten kendini alamamaktadır. Sözelimi Ebû Hüreyre'den rivayet edilen "altı şey gelmezden evvel amellerinizi işlemekte acele ediniz"¹¹ anlamındaki rivayeti, İbn Mes'ûd'dan nakledilen "Onların ruhları Allah katında yeşil kuşların kursaklarındadır"¹² rivayeti, "Güneş batıdan doğuncaya kadar tevbe arz olunur"¹³ rivayeti, İbn Ömer'in rivayet ettiği "Peygamber'e sûr soruldu, O da kendisine, üfürülen bir boynuz olduğunu söyledi"¹⁴ rivayeti ve "Üç şey çıktığında daha önceden edilmeyen iman kişiye fayda sağlamaz"¹⁵, "Kıyamet günü ölüm bir koç sûretinde getirilir ve boğazlanır"¹⁶, "Dünya müminin zindanı, kâfirin ise cennetidir"¹⁷, "Kim Allâh'a kavuşmak isterse Allah da ona kavuşmak ister, kim Allah ile buluşmayı istemezse Allah da onunla buluşmak istemez"¹⁸, "Kim dinini değiştirirse onu öldürünüz"¹⁹,

⁴ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 9; a. mlf., *Te'vilât*, vr. 843a.

⁵ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 8.

⁶ Bu rivayet "el-cebbâr" kelimesi yerine "Rabbu'l-izze" lâfzı değişikliğiyle Buhârî, *Tefsîru sûre 50*, 1; Ahmed b. Hanbel, III, 13'te zikredilmektedir.

⁷ es-Secde 32/13.

⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât*, vr. 726a, 727a.

⁹ Buhârî, "*Bed'ü'l-halk*", 8; "*Tefsîru sûre 32*", 1; "*Tevhîd*", 35; Müslim, "*İmân*", 312; "*Cennet*", 2-5.

¹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, vr. 903b.

¹¹ Hadis Ahmed b. Hanbel'de bazı lâfız değişiklikleriyle rivayet edilmiştir, II, 324.

¹² Müslim "*İmâre*", 121. Hadis şehitlerle ilgili vârid olmuştur.

¹³ Bu rivayet kaynaklarda yalnızca "tevbe arz olunur" kısmıyla yer almaktadır. bk. Buhârî, "*Hudûd*", 20; Müslim, "*İmân*", 104; Tirmizî, "*İmân*", 11.

¹⁴ Tirmizî, "*Kıyamet*", 8; "*Tefsîru sûre 39*", 8.

¹⁵ Müslim, "*İmân*", 244.

¹⁶ Buhârî, "*Tefsîru sûre 19*", 1; Müslim, "*Cennet*", 40.

¹⁷ Müslim, "*Zühd*", 1; Tirmizî, "*Zühd*", 16; İbn Mâce, "*Zühd*", 3. Sâgânî bu hadisin mevzu olduğunu söylemektedir (Mevzuat, 13).

¹⁸ Müslim, "*Zikir*", 14-18; Tirmizî, "*Cenâ'iz*", 10.

¹⁹ Buhârî, "*Cihâd*", 149; "*I'tisâm*", 28; "*İstitâbe*", 2.

“Allah imanı yarattı ve onu hayâ ve bağışlama ile donattı”²⁰, “Cennet’e ancak mümin olan girer”²¹, “Hükmüme razı olmayan, verdiğime sabretmeyen kendisi için benden başka ilâh edinsin”²², “Kaderiye bu ümmetin mecûsileridir”²³, “Ümmetinden iki sınıf şefâatime nâil olamazlar: Kaderiyye ve Mürcie”²⁴, “Mürcie yetmiş lisanla lânetlenmiştir”²⁵, “Ebû Bekir’i halife yaparsanız bedeni ve dini kavî birini bulursunuz, Ali’yi halife yaparsanız, doğru yolda olan ve doğruluğa götüren birini bulursunuz”²⁶ anlamındaki hadislerle istidlâl etmektedir.²⁷

Ne var ki, bu rivayetlerin hiçbirisi mütevâtir olmadığı gibi içlerinde sahih olmayanlar bile vardır. “Ümmetinden iki sınıf...” ve “Dünya müminin zindanı...” rivayetleri gibi. Kaldı ki bu rivayetlerden Mürcie, Kaderiyye ve hilâfetle ilgili metinler tenkit süzgecinden geçtiklerinden bunların Peygamber’in vefâtından sonraki dönemde yaşanan mezhep tartışmaları ve hasmı mağlup etme gayretlerinin ürünü oldukları kolaylıkla anlaşılmaktadır.

Mâtürîdî bu tavırla kendisinden sonra gelen ve onu takip eden kelâmcıları etkilemiştir. Sözelimi onun koyduğu prensip ve görüşlerin şarihi konumunda olan Ebu’l-Muîn en-Nesefî haber-i vâhid ile itikâdî meselelerde istidlâl edilemeyeceğini tekrarlamakta, böyle bir rivayetin akla, Kur’ân’a ve sünnete muvafık ve meşhur olması halinde dikkate alınabileceğini söylemektedir.²⁸

II. KÂDÎ ABDÛLCEBBÂR’A GÖRE HABER-İ VÂHİD

Kâdî Abdülcebâr el-Hemedânî haber-i vâhidi beşten daha az sayıda kimsenin rivayet ettiği haber olarak tanımlar²⁹. Kâdî bu kıstası zina isnadına dair şahitlikte dört kişinin salt haber vermelerinin yeterli sayılmayıp bunların nasıl kişiler olduklarının incelenmesinin istenmesinden hareket ederek ortaya koymaktadır³⁰. Ona göre mucize ile teyid edilen ve ismet sıfatı olan peygamberin verdiği bilgi hariç, herhangi bir haber-i vâhid bilgi değil, zan ifade eder. Bu nedenle de itikâdî konularda delil olarak kullanılmaz. Zira itikadlar zanna binâ edilecek olurlarsa burada bâtilin hak, hakkın bâtil olduğuna inanma gibi bir yanılma söz konusu olabilir ki, bu da hak bir iman ve din olmaz.³¹

²⁰ Kaynaklarda böyle bir rivayete rastlayamadık.

²¹ Müslim, “İmân”, 178, 377, 378; Tirmizî, “Hac”, 44; Nesaî, “Menâsik”, 161; İbn Mâce, “Siyâm”, 35.

²² Kaynaklarda böyle bir rivayete rastlayamadık.

²³ Ebû Dâvûd, “Kitâbü’s-sünne”, 16; Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, II, 137-138. Bu hadis munkatı’ ve merfûdur.

²⁴ Tirmizî, “Kader”, 13; İbn Mâce, “Mukaddime”, 9. İbnü’l-Cevzî bu hadisin mevzu olduğunu söylemektedir (Mevzuat, I, 134).

²⁵ Kaynaklarda böyle bir rivayet bulamadık.

²⁶ Kaynaklarda böyle bir hadis bulamadık.

²⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü’t-Tevhîd*, 244, 308, 314, 384, 387, 391, 399; a. mlf., *Te’vilât*. vr. 100a, 239a, 611b, 665b.

²⁸ Ebu’l-Muîn en-Nesefî, *Tebşıra*, I, 131, 279; II, 763, 803.

²⁹ Kâdî Abdülcebâr, *el-Muğnî*, XV, 362; a. mlf., *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, 768.

³⁰ a. mlf., *el-Muğnî*, XV, 362.

³¹ a. mlf., *a.g.e.*, IV, 225; XIV, 230; XV, 361, 362; *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*, 768, 769, 770, 790.

Kâdî Abdülcebâr haber-i vâhidin bilgi ifade etmemesi, dolayısıyla itikâdî konularda istidlâle elverişli olmaması hükmünün; yanlış anlama, işitme, hatırlama ve aktarma, hattâ yalan söyleme ihtimali olan, bunlardan birisini işlemediğine dair elimizde belge ve garanti bulunmayan insanların verecekleri haberlerin hangisinin doğru, hangisinin yalan veya yanlış olduğunun bilinemeyeceği gerçeğine dayandığını söylemektedir. Nitekim Kur'ân-ı Kerim'de "Zannın herhangi bir hakikat ifade etmeyeceği"³² "Hakkında bilgi sahibi olunmayan şeyin peşine düşülmeyeceği"³³ belirtilmiştir. Peygamber Efendimiz de ileride kendisine yalan yere bir takım sözler isnad edilebileceğini bildirmiş, bu endişelerle Hz. Ali, Hz. Ömer ve Hz. Aişe gibi ileri gelen sahabîler kendilerine getirilen bazı rivayetleri reddetmişlerdir. Binâenaleyh, ravîsi sahabî dahî olsa haber-i vâhid kesin bilgi ifade etmez ve bu tür rivayetler itikâdî konularda delil olamazlar.

Haber-i vâhid Kur'ân'a, akla ve bu ikisi ile çatışmayan sünnete ve tarihî gerçeklere uyuyorsa delil olarak kabul edilebilir ve bilgi ifade eder. Bu durumda bilgi ifade eden asıl delil haber-i vâhidin kendisi değil, uygun düştüğü diğer temel deliller olmaktadır. Sözelimi haber-i vâhid durumundaki rivayetlerle Hz. Peygamber'e nisbet edilen mucizeler kesin bilgi ifade edemediği için başlı başına delil olamazlar. Dolayısıyla bunlar ancak inanmış kimseleri eğitim amacıyla kullanılabilirler. Allah'ın tevhid ve adaletine, tarihî gerçeklere ters düşen, cebr veya teşbih ifade eden, akıl ve Kur'ân ile uyuşan hadislerle çatışan haber-i vâhidler eğer tevil edilemiyorlarsa reddedilirler. Zira ravî yanlış ve eksik duymuş, anlamış, hatırlamış veya aktarmış, ayrıca yalan söylemiş de olabilir. Çünkü Peygamber'in, Kur'ân ve akıl ile çatışan sözler söyleyemeyeceği gibi, tarihî gerçekleri ve kendi sözlerini çürüten ve onlarla çatışan sözleri söylemeyeceği açıktır.

Teorik olarak bu prensipleri kabul eden Kâdî Abdülcebâr, eserlerinde bunlardan hareketle "Şefâatim ümmetimden büyük günah işleyenler içindir"³⁴, "Siz kıyamet günü Rabbinizi dolunay gecesinde ayı gördüğünüz gibi göreceksiniz"³⁵, "İstersem sana onun şu anda Cehennem'deki feryadını işittiririm"³⁶, "Allah, Âdem'i Kendi sûretinde yarattı"³⁷, "Rabbimi en güzel bir sûrette gördüm, elini sırtıma koydu; parmaklarının soğukluğunu hissettim"³⁸, "Allah'ım, Sen'den yüzüne bakma zevkini bana nasip etmeni istiyorum"³⁹ anlamında bir çok rivayeti reddetmektedir. Ancak aynı Kâdî Abdülcebâr, "İmamlar Kureyş'tendir"⁴⁰, "Bu iş ancak Kureyş'in bir kolu ile olur"⁴¹, "Kureyş'i önünüze alınız, O'nun önüne geçmeyiniz"⁴², "Kaderiyye

³² en-Necm 53/28.

³³ el-İsrâ 17/36.

³⁴ Ebû Dâvûd. "Sünnet", 21; Tirmizî "Kıyâmet", 11; İbn Mâce "Zühd", 37.

³⁵ Buhârî, "Mevâkîl", 16, 26; "Ezân", 129; "Tefsîru sûre 50", 2; "Rikâk", 52; "Tevhîd", 24.

³⁶ Bu hadisi kaydeden İbn Mâce, ravîlerinden Hişam b. Ebu'l-Velîd'in rivayetlerinin metruk olduğunu söylemektedir; "Cenâi'z", 27.

³⁷ Buhârî. "İstî'zân", 1; Müslim "Birr", 115; "Cennet", 38; Ahmed b. Hanbel. II, 244.

³⁸ Hadis kaynaklarında böyle bir rivayet bulamadık.

³⁹ Ahmed b. Hanbel. V, 191; Nesâî "Sehiv", 62.

⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, III, 129, 183; IV, 421; Aclûnî. *Keşfu'l-Hafâ*, I, 271.

⁴¹ Kaynaklarda bu lâfızlarla yer alan bir rivayet bulamadık. Sadece "Bu iş Kureyş'tedir" şeklinde bir ibare bulunmaktadır. bk. Ali el-Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*. XII, 38; XIV, 80.

bu ümmetin mecûsileridir”, “Allah, Kaderiyye’yi yetmiş peygamber diliyle lânetlemiştir. Kaderiyye kimdir yâ Resûlullah? Kaderiyye, Allah’a isyan edip de arkasından bunun Allah’ın kaza ve kaderiyle olduğunu söyleyenlerdir”⁴³, “Ben ve sen Harun ve Musa gibiyiz”⁴⁴ ve “Ben kimin dostu isem Ali de onun dostudur”⁴⁵ anlamındaki bir çok rivayeti kullanmakta bir beis görmemektedir.⁴⁶

SONUÇ

Mâtürîdî ve Kâdî Abdülcebbar el-Hemedânî dinin aslını oluşturan temel inanç konularını tespit, ispat ve izah etmede haber-i vâhidin epistemolojik değerini belirlerken ortaya son derece önemli, isabetli ve birbirine benzer esaslar vazetmiş, fakat pratik noktasında yer yer o esaslara uymada zorlanmışlardır. Bugüne kadar gelmiş geçmiş olan pek çok kelâmcıda gözlenen bu durumu hadis ve tasavvuf ulemâsının baskısı ile, mezhepler arası kendi görüşünü haklı çıkarma ve birbirini ilzâm etme endişe ve gayretlerine bağlamak mümkündür. Ne var ki bu durum, kelâmcıların delillerinin, dolayısıyla görüşlerinin sağlam olduğu tarzındaki iddiaları zayıflatır mahiyettedir. Bu yolla ortaya çıkan inançlara “İslâm inançları”ndan ziyâde, “kelâmcıların inançları” tanımlaması daha uygun düşmektedir.

İslâm inançlarını savunan kelâmcıların dost-düşman herkese karşı savunup kabul ettirebilecekleri, sağlam bilgilere dayalı bir kelâm yapımaları, mensup oldukları ilmin ve yüklendikleri misyonun doğal ve zorunlu bir sonucu olmalıdır.

⁴² Ali el-Müttakî el-Hindî. *a.g.e.*. XII. 22.

⁴³ Kaynaklarda böyle bir rivayet bulamadık.

⁴⁴ Buhârî. “*Fezâ’ilü ashâbi’n-nebî*”. 9: Ahmed b. Hanbel. I. 170, 177, 179, 182, 184, 185: III, 32; İbn Mâce. “*Mukaddime*”, 11; Tirmizî, “*Menâkıb*”, 20.

⁴⁵ İbn Mâce. “*Mukaddime*”. 11; Tirmizî, “*Menâkıb*”. 20; Ahmed b. Hanbel. I. 84, 118, 152, 331; IV, 281, 368; V, 347, 366, 419.

Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni*. IV, 224, 227, 230, 231; XV, 255, 269-270; XX/I, 158, 234-235; a. mlf., *Şerhu’l-Usûli’l-Hamse*. 154, 496, 581, 773, 775, 765.